

JERZY FLAGA

PODSTAWY PRAWNE WYMAGANE PRZY ORGANIZOWANIU I WPROWADZANIU INSTYTUCJI BRACTW RELIGIJNYCH

Podobnie jak we wszystkich instytucjach kościelnych również w przypadku bractw religijnych dla ich zaistnienia wymagane były także odpowiednie akty natury prawnej. Już w tym miejscu należy zauważyć, że podobne akty prawne czy – mówiąc szerzej – normy prawne wymagane były nie tylko w momencie powoływania bractw, ale często towarzyszyły im w czasie ich funkcjonowania. Wiele bowiem bractw popadało w stan zaniedbania i trzeba było je ponownie zakładać, odnawiać lub też łączyć z innymi. Powszechnie wiadomo, że przypadki, w których podupadłe bractwa łączono z innymi nowo powołanymi konfraterniami, bynajmniej nie należały do rzadkości. Wszystkim tym zmianom i przekształceniom towarzyszyły, w mniejszym lub większym stopniu przestrzegane, właściwe akty natury prawnej, o których będzie mowa w dalszej części artykułu.

Mówiąc o instytucji bractw religijnych, oczywiście mam na myśli wspólnoty brackie organizowane i powoływane w ramach Kościoła katolickiego. Jak powszechnie wiadomo, obok nich istniały jeszcze bractwa cerkiewne właściwe Kościołowi wschodniemu. One również posiadały swoje formy organizacyjne i normy prawne¹. Bractwa te występowały również na zie-

Prof. dr hab. JERZY FLAGA – kierownik Katedry Historii Administracji Wydziału Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji KUL; adres do korespondencji: Al. Racławickie 14, 20-950 Lublin.

miach Rzeczypospolitej². W obecnych rozważaniach nie będę się nimi zajmował.

Przedmiotem rozważań nie będą także cechy rzemieślnicze, które podobnie jak bractwa miały odpowiednią strukturę wewnętrzną regulowaną przez właściwe im normy prawne. Wprawdzie ich życie religijne było zorganizowane na wzór bractw, ale podstawowym celem była produkcja rzemieślnicza. Skupiały one bowiem ludzi posiadających pewne umiejętności, środki i narzędzia, które służyły do wytwarzania odpowiednich przedmiotów, świadczenia określonych usług lub zaspakajania potrzeb społecznych. Innymi słowy – w skład cechów wchodził rzemieślnicy (jednego lub kilku zawodów pokrewnych), którzy realizowali wspólne cele i zadania o charakterze gospodarczym i społecznym, spełniając równocześnie funkcje religijne. Organizacja form życia cechowego i regulujących je norm prawnych stanowi niewątpliwie ważne zagadnienie, które zasługuje na przedmiot odrębnych rozważań³.

Pierwsze uregulowania strony prawnej bractw sięgają jeszcze czasów wczesnego średniowiecza. Podejmowały je ówczesne synody w związku z nadużyciami i przerostami, jakie wystąpiły w bractwach w okresie ich żywiołowego i niekontrolowanego rozwoju. Wyjątkowo duże natomiast zainteresowanie ustawodawstwa kościelnego bractwami wystąpiło w VIII w.⁴ Kolejny etap regulacji prawnych w stosunku do bractw przyniósł okres od połowy XII do połowy XVI w., w którym rozwijało się intensywnie prawo kanoniczne. Rzecz zrozumiała, bractwa jako instytucje kościelne nie mogły pozostać poza sferą zainteresowań kanonistyki i jej przedstawicieli. Zainteresowanie to sprawiło, że bractwa, wkraczając w czasy nowożytne, miały już dobrze opracowaną stronę prawną, co znalazło swoje odbicie w szczegółowym ustawodawstwie. Dalszym ważnym etapem w kształtowaniu się tego ustawodawstwa w stosunku do bractw był Sobór Trydencki (1548-1563), który poddał wszyst-

¹ K. K u ź m a k, M. S z e g d a, *Cerkiewne bractwa*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. III, Lublin 1985, kol. 13-18; L. B i e ń k o w s k i, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, t. II: *Wiek XVI-XVIII*, Kraków 1970, s. 826-837.

² Tamże.

³ Interesujące uwagi na temat prawodawstwa cechowego zamieszcza P. P. Gach w artykule: *Krakowskie prawodawstwo cechowe w XV, XVI i na początku XVII stulecia*, („Roczniki Humanistyczne” 48(2000), z. 2, Zeszyt specjalny. *Cursus Mille Annorum. Prace ofiarowane Profesorowi Eugeniuszowi Wiśniowskiemu*), s. 145-164.

⁴ K. K u ź m a k, [Bractwo kościelne] II. *Natura prawna*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. II, Lublin 1985, kol. 1015.

kie wspólnoty brackie bezpośredniej jurysdykcji Stolicy Apostolskiej i ordynariuszy miejsca⁵.

W myśl postanowień soborowych, aby jakieś bractwo mogło posiadać status prawny i funkcjonować jako instytucja religijna o charakterze społecznym i publicznym, musiało mieć zapewnione trzy akty prawne: akt fundacji, czyli dokonanie zapisu na rzecz bractwa, akt erekcji połączony najczęściej z wprowadzeniem bractwa oraz aprobatę ze strony biskupa ordynariusza zarówno aktu fundacji, jak i – przede wszystkim – erekcji. W praktyce akty te występowały zwykle w takiej kolejności, jak je tu wymieniłem, chociaż nie we wszystkich przypadkach pojawiały się wszystkie trzy łącznie.

Kolejny ważny dokument kościelny, który regulował strukturę prawną bractw, stanowiła wydana 7 XII 1604 r. przez papieża Klemensa VIII bulla *Quaecumque*. Bulla ta definitywnie określała stronę prawną wszystkich bractw i ich funkcjonowanie jako instytucji kościelnej. Zgodnie z jej brzmieniem wszystkie istniejące dotąd bractwa miały otrzymać nową aprobatę ze strony ordynariusza. Również tylko ordynariusz miejsca miał prawo udzielania zgody na erekcję wszelkich bractw przy kościołach zakonnych, a zakony mogły erygować w kościołach parafialnych konfraternie im właściwe; zabraniała też erygowania w jednym miejscu więcej bractw tego samego rodzaju i o tych samych celach⁶. Ponadto bulla regulowała ważny dla działalności i funkcjonowania bractw problem ich agregacji czy afiliacji do odpowiednich arcybractw⁷.

Pomijam tu szersze omówienie motywów i pobudek, dla jakich fundowano i zakładano bractwa religijne. Pisać na ten temat można bardzo dużo. Jest to jednak odrębne zagadnienie, które dotyczy aspektu społecznego, religijnego i mentalności poszczególnych społeczności czy w ogóle społeczeństwa żyjącego w danym okresie. Jako takie wykracza ono poza interesującą nas tutaj problematykę *stricte* normatywną. Ogólnie można powiedzieć, że jedną z podstawowych pobudek była chęć zapewnienia zbawienia sobie lub komuś z najbliższej rodziny. Był to najczęstszy motyw, jaki występował przy aktach fundacyjnych. Można zaryzykować stwierdzenie, że kogo nie było stać na ufundowanie kościoła lub kaplicy, ten fundował samoistną prebendę bracką

⁵ Tamże.

⁶ *Bullarium Privilegiorum ac Diplomatum Romanorum Pontificum*, t. V, p. 3, Romae 1753, s. 85-88; K u ź m a k, dz. cyt., kol. 1015.

⁷ K. K u ź m a k, [Arcybractwo]. II. *Natura prawna*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. I, Lublin 1985, kol. 892.

lub zaprowadzał bractwo w kościele parafialnym. Podobnie oddzielne zagadnienie stanowi sposób wprowadzania bractw, a zwłaszcza towarzyszące temu aktowi okoliczności zewnętrzne. Tutaj można tylko zasygnalizować, że nierzadko wprowadzano bractwa podczas misji, że aktowi temu towarzyszyły różne dodatkowe ceremonie, jak np. procesje⁸. We wszystkich bodajże bractwach wierni wyrażający chęć wstąpienia do nich mieli obowiązek odbycia spowiedzi i przyjęcia komunii św., przy wpisywaniu się zaś do księgi członkowskiej niekiedy składali odpowiednie ślubowanie⁹.

Ilustrację stosowania wszystkich wyszczególnionych zasad odnajdujemy w aktach wizytacji kościelnych, które są jednym z podstawowych źródeł do badania problematyki związanej z bractwami religijnymi. Zapisywano w nich takie dane: kiedy dokonano erekcji i introdukcji bractwa, kto zatwierdził oba te akty oraz jakie i od kogo bractwo otrzymało odpusty. Dokładność tych opisów zależała od tego, które z aktów zostały zrealizowane oraz jakie wizytator posiadał informacje na temat danego bractwa i skrupulatności wizytatora w dokonywaniu opisów¹⁰. Odmienne były, oczywiście, opisy, gdy bractwo było zaprowadzane po raz kolejny. Jak zaznaczono na wstępie, wiele bractw popadało w stan zaniedbania lub w ogóle upadało i wówczas były one odnawiane, ponownie erygowane lub łączone z innymi konfraterniami¹¹. W takich przypadkach opisy miały inną formę aniżeli przy bractwach erygowanych po raz pierwszy. Przykład takiego opisu dostarcza wizytacja kolegiaty św. Małgorzaty i istniejącego przy niej, ale pozostającego w tym czasie w stanie upadku bractwa literackiego w Nowym Sączu, przeprowadzona przez kardynała Jerzego Radziwiłła w 1597 r. Wówczas to „rajcy

⁸ Procesje te były z reguły bardzo uroczyste i okazałe. Często brali w nich udział członkowie innych konfraterni z sąsiednich parafii lub w mieście z pobliskich kościołów.

⁹ Na przykład ślubowanie dla członków bractwa literackiego w Koprzywnicy (H. R u - c i ń s k i, *Bractwo literackie w Koprzywnicy jako obraz struktury społecznej miasteczka w latach 1694-1795*, „Przegląd Historyczny” 65(1974), z. 2, s. 268, przypis 19) brzmiało: „Ja NN biorę sobie Ciebie, Najświętsza Panno a Matko Boska, za patronkę i opiekunkę swoją i ślubując stateczną wiarą aż do zgonu żywota mego honoru Twego bronić, wszystko dobro moje wedle możności mojej pomnażać będę, nieprzyjacielom wszystkim, tak jako usilność moja może, zastawiac się obiecuję i przyjmuję do ucześnictwa uczynków moich to prześwieatne bractwo Wniebowzięcia Twego pod tytułem zostającego, tak mi dopomóż Panie Boże i wszyscy święci Jego”.

¹⁰ Szerzej na ten temat piszę w artykule: *Typy źródeł przydatne do badania bractw religijnych w XVII i XVIII w.* (w druku).

¹¹ J. F l a g a, *Rodzaje i terytorialne rozmieszczenie bractw religijnych w diecezji krakowskiej w połowie XVIII wieku*, w: *Ius et lex. Księga jubileuszowa ku czci Profesora Adama Strzembosza*, Lublin 2002, s. 563-589.

sądcecy usilnie prosili, aby ich bractwo pod wezwaniem Najśw. Maryi Panny, zaniedbane i opuszczone, raczył wznović i od nowa urządzić i ubogacić nowymi odpustami”¹². Kardynał odpowiedział na powyższą prośbę dokumentem z 27 września 1597 r., którym wznovił bractwo literackie przy kolegiacie, łącząc je równocześnie z bractwem nauki chrześcijańskiej¹³. O dalszym urządzeniu bractwa będzie jeszcze mowa niżej.

Ponieważ praktycznie wiele bractw powstawało samorzutnie, z inicjatywy oddolnej, czyli były zakładane przez plebana lub wiernych danej parafii, dlatego nierzadko musiały one czekać na oficjalne zatwierdzenie po kilka, a niekiedy nawet po kilkanaście lat. To również znajduje swoje odbicie w aktach wizytacji. Należy też dodać, iż często zakładano bractwa bez odpowiednich zapisów fundacyjnych; zjawisko to było bardzo powszechne zwłaszcza w XVIII w.¹⁴ Najczęściej występowało ono w przypadku konfraterni różańcowych, które wywodziły się niejednokrotnie z praktyki odmawiania modlitwy różańcowej przez wiernych w parafii. Zrodzone w ten sposób bractwa nie posiadały jako instytucje odpowiedniego funduszu ani zabezpieczenia materialnego. Fakt ten zaznaczano zwykle w aktach wizytacji odpowiednią formułą, wyrażaną najczęściej po łacinie: *confraternitas sine fundatione*, dodając równocześnie, że różaniec jest odmawiany z pobożności *ex devotione*. Należy jednak zauważyć, że praktyką taką objęta była nie tylko modlitwa różańcowa, ale także wiele innych modlitw właściwych odpowiednim bractwom. Niekiedy dodawano, że modlitwy te są odmawiane na wzór bractw (*per modum confraternitatis*) i że są zachowywane i przestrzegane również inne zwyczaje i obowiązki przynależne bractwom. Odnośnie, na przykład, do sytuacji w parafii Mukarów w dek. Dunajowce w diecezji kamienieckiej w wizytacji z 1741 r. napisano, że parafianie na wzór bractwa (mimo jego braku) urządzali zebrania brackie, do skarbonek zbierali jałmużnę, za którą kupowali świece wykorzystywane następnie podczas uczestnictwa w mszach św., pogrzebach i procesjach z Najświętszym Sakramentem

¹² Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (dalej: AKrK) 9, s. 169-172; AKrK 25, s. 169-172; ks. B. K u m o r, *Statuty Bractwa Literackiego Nauki Chrześcijańskiej przy kolegiacie św. Małgorzaty w Nowym Sączu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2(1961), z. 1-2, s. 356.

¹³ K u m o r, dz. cyt., s. 356.

¹⁴ Pomijam w tym miejscu problem sporów i kłótni, jakie niekiedy wynikały z powodu niezrealizowania przyrzczonego zapisu lub nie dotrzymania realizacji odpowiedniego legatu pieniężnego. Jest to bardzo ważne zagadnienie, zwłaszcza dla poznania przejawów funkcjonowania bractw, ale nie mieści się w założeniach obecnego artykułu.

i obrazem św. Józefa patrona kościoła¹⁵. Wiadomo także, że w parafii Czerce, położonej w tym samym dekanacie Dunajowce, gdzie nie było żadnego bractwa, wierni odmawiali koronkę o Trójcy Przenajświętszej¹⁶. Częstym następstwem takiego postępowania parafian było polecenie wizytatora, aby praktykę ową usankcjonować przez prawne jej zatwierdzenie, co prowadziło do powstania formalnego bractwa. Za przykład mogą posłużyć sytuacje, jakie miały miejsce w parafiach z terenu przywoływanej tu diecezji kamienieckiej. We wzmiankowanej już parafii Mukarów wizytator polecił dokonanie formalnej erekcji bractwa, które służyłoby umocnieniu wiernych w pobożności¹⁷. Podobne polecenie wydał także dla innej parafii, mianowicie Zinków, gdzie wierni odmawiali koronkę o Trójcy Najświętszej i mieli zamiar zaprowadzić odpowiednie bractwo¹⁸.

Wszystkie bractwa, niezależnie od sposobu wprowadzenia, były później potwierdzane przez kolejnych biskupów, a nawet arcybiskupów danej prowincji kościelnej. W przypadku Polski potwierdzali je w ten sposób arcybiskupi gnieźnieńscy. Potwierdzenie takie obejmowało nie tylko sam akt wprowadzenia, ale także przyznane przywileje i odpusty, do których przy tej okazji dodawano jeszcze nowe. Jako przykład niech posłuży akt zatwierdzenia bractwa św. Urszuli istniejącego od końca XIV w. przy kościele parafialnym św. Szczepana w Krakowie. W aktach wizytacji biskupa S. A. Załuskiego z 1748 r. zapisano o nim: „Confraternitas S. Ursulae Virginis et Undecem

¹⁵ „Confraternitas nulla est legitime introducta, attamen parochiani ex devotione per modum confraternitatis aliquam sibi congregationem formarunt, et ex eleemosynis, quae in carbonam colligunt, candelas procurant, cum quibus solent assistere. Processionibus cum Ssmo celebratis, tum sepulturis parochianorum ac missis conventualibus, et imago S. Josephi in huiusmodi processionibus per eosdem deportatur” (Biblioteka Narodowa PAN w Warszawie, sygn.: 2002: *Acta Visitationis Generalis Ecclesiarum Dioecesis Camenecensis per Excel[le]nt[issim]um Ill[ust]r[issim]um ac Reverend[issim]um Dominum Venceslaum Hieronymum de Bogusławice Sierakowski Episcopum Camenecen[sem] celebratae. Anno Domini 1741mo*, s. 333).

¹⁶ „Confraternitas non est aliqua, duntaxat ex devotione decantatur a populo Corona de Ssma Trinitate diebus Dominicis” (tamże, s. 280).

¹⁷ „Quoniam populus parochianus ex sola pietate et devotione erga S. Joseph, per modum iam confraternitatis in hac ecclesia exercet et promovet, et quasi iam fundamenta et principia huius devotionis iacta sunt, ideo ad magis augendam et populum in ea confirmandum, communicationem huiusmodi confraternitatis procuret et obtineat” (tamże, s. 344).

¹⁸ „Et quoniam Parochiani ex usuali devotione et pietate Coronam seu Officium de Ssma Trinitate cantare consueverunt, procuret Communicationem illius ab archiconfraternitate et introductionem” (tamże, s. 385).

Millium Sociarum Eius sub pontificatu felicis recordationis Bonifacii Noni instituta et introducta ac a multis episcopis Cracoviensibus et Archiepiscopis Gnesnensibus approbata sub datum Cracoviae anno eodem 1395, die octava decembris, prout ex privilegio antiquo Illustrissimi olim Petri Episcopi Cracoviensis in actu visitationis producto patuit¹⁹. Wiadomo, że wśród biskupów potwierdzających bractwo był biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki oraz 24 kardynałów rzymskich. Pierwszy wydał 23 X 1434 r. specjalny dokument, którym nadawał bractwu 40 dni odpustu oraz potwierdzał te, które bractwo uzyskało już poprzednio²⁰. Drugi dokument, z 5 V 1514 r., mówi, że 24 kardynałów rzymskich na prośbę Jana z Szamotuł, doktora praw i profesora teologii, członka bractwa 11 tysięcy Dziewic przy kościele św. Szczepana w Krakowie, udziela temuż bractwu 100 dni odpustu²¹.

Zdarzały się sytuacje, że w uroczystości wprowadzenia bractwa brał udział biskup. Obecność tę traktowano niekiedy jako równoznaczną z aktem aprobaty bractwa i nie ubiegano się już o jego formalne zatwierdzenie ze strony instytucji kościelnej. Sytuacja taka miała na przykład miejsce w parafii Raciąż w diecezji płockiej. W introdukcji bractwa Aniołów Stróżów do tejże parafii uczestniczył ówczesny biskup płocki Stanisław Dąbski, który następnie wpisał się do księgi członkowskiej. Obecność ową pleban uznał za równoważną z aprobatą bractwa i później nie czynił nowych starań o jego zatwierdzenie²².

Przykładów opisu wspomnianych wyżej aktów prawnych zawartych w księgach akt wizytacji można przytoczyć bardzo wiele. Zasadniczo są one podawane przy każdym bractwie, nie zawsze tylko występują w pełnej formie. Za ilustrację tego rodzaju postępowania prawnego niech posłuży akt erekcji bractwa św. Anny w kościele Bernardynów w Przyrowie, o którym informują akta wizytacji z 1782 r. Dosłowny tekst zapisu tej erekcji brzmi: „...w tej kaplicy jest bractwo S. Anny za komunikowanym przywilejem od bractwa

¹⁹ AKrK, nr 63, s. 72. Z tych samych akt wizytacji dowiadujemy się, że oryginalny akt erekcji uległ zniszczeniu: „Erectiones huiusmodi congregationum et altarium suprascriptorum nullae extant, siquidem, ut fertur cum apud seniores earundem congregationum asservabantur per ignis voraginem improvide combuste sunt et fuerunt (tamże, s. 627, a także AKrK 28, s. 48).

²⁰ M. K. R y k OSU, *Bractwo św. Urszuli w Krakowie* (mps u autora [1961]), s. 60-61.

²¹ Tamże, s. 61-63.

²² Archiwum Diecezjalne w Płocku (dalej ADP) vol. 291 f. 34v-35; zob. też: J. F l a - g a, *Bractwa i przejawy ich życia religijnego w 2. poł. XVIII wieku na przykładzie diecezji płockiej*, „Roczniki Humanistyczne” 24(1976), z. 2, s. 50.

i klasztoru WW XX Bernardynów Warszawskiego, roku 1611 dnia 26 maja danym i za admissą roku 1610 dnia 6 czerwca JO Piotra Tylickiego bpa krak. Xtia siewierskiego nastąpiona wprowadzone. Funduszy i sprzętów osobnych to bractwo nie ma”²³.

W przypadku niektórych bractw papież wydawał zezwolenie na ich założenie osobiście. Przykładem takiego sposobu powołania bractwa jest bractwo Opatrzności Bożej przy kaplicy misyjnej zbudowanej na początku XVII w. przez jezuitów pod takim samym wezwaniem w Białej (obecnie część Bielska-Białej). W 1733 r. papież Klemens XII wydał specjalne brewe, którym zezwalał na założenie i działalność bractwa dla „pełnienia dzieł miłosierdzia, pobożności i miłości”. Aktu uroczystego wprowadzenia bractwa dokonano 17 I 1734 r.²⁴

Dla pełniejszego poznania norm prawnych stosowanych w odniesieniu do instytucji bractw przedstawię i prześlę genezę wraz ze stroną prawną kilku wybranych typów konfraterni, dobrze znanych w dziejach Kościoła, aczkolwiek mniej popularnych i rozpowszechnionych niż przywoływane już bractwa różańcowe.

Bardzo interesujący sposób podejścia, może nie tyle do erekcji bractwa, ile do jego funkcjonowania, obserwuje się w odniesieniu do Kongregacji Niewolników Maryi (Sodalitas Manicipiorum BVM), powstałej ok. 1630 r. w Rzymie. Mimo obdarowania jej przywilejami i odpustami przez papieża Urbana VIII generał zakonu Mutius Vitelleschi w specjalnym liście do prowincjała w Polsce z 24 V 1636 r. zabronił jezuitom przynależności do bractwa, kierowania nim i rozkrzewiania go. Powodem był fakt, że członkowie bractwa zapisywali się nieraz własną krwią w niewolę Maryi i składali ślub obrony Jej Niepokalanego Poczęcia, a na znak tego nosili łańcuszek (pętko) na szyi i na rękach. Takie formy nabożeństwa budziły u przełożonych podejrzliwość, chociaż generał zakonu użył zupełnie innej argumentacji. Swój zakaz uzasadniał tym, że bractwo to jest diecezjalne i zależy wyłącznie od biskupów oraz że należą do niego i mężczyźni, i kobiety. Warto też odno-

²³ AKrK, nr 53, s. 236.

²⁴ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy*, oprac. L. Grzebień przy współpracy zespołu jezuitów, Kraków 1996, s. 38, 63. Członkami bractwa była przeważnie ludność polska. Nabożeństwa dla członków bractwa urządzano przy obrazie Opatrzności Bożej, który służył z tego, że wierni otrzymywali za Jego pośrednictwem liczne łaski (tamże, s. 63).

tować, że zakaz został powtórzony przez prowincjała Przemysława Rudnickiego 21 II 1644 r.²⁵

Odrębne uregulowania prawne posiadało znane w dziejach Kościoła powszechnego i polskiego Bractwo Miłosierdzia. W Polsce organizowano je dwukrotnie w różnym czasie. Pierwszy raz zaprowadził je pod koniec XVI w. (1584) ks. Piotr Skarga w Krakowie przy jezuickim kościele św. Barbary na wzór podobnego bractwa powołanego w Rzymie przez papieża Innocentego VII bullą *Inter desiderabilia* z 23 VIII 1490 r.²⁶ Drugi raz odnowił je, a właściwie powołał ponownie do życia w 2. połowie XVIII w., najpierw jako biskup płocki (30 XI 1777), następnie jako krakowski (1786) i wreszcie jako arcybiskup gnieźnieński, czyli prymas (28 II 1786) – Michał Jerzy Poniatowski.

Autorem statutu Bractwa Miłosierdzia szesnastowiecznego był jego założyciel, ks. Skarga. Zawarł go w specjalnie napisanej w tym celu książce pt. *Porządek Bractwa Miłosierdzia*. Statut ten był dwukrotnie zmieniany: najpierw poprawiony przez prowincjała prowincji polskiej Jana Pawła Campanę (1581-1591) i następnie uzupełniony przez Skargę²⁷. W myśl tego statutu członkami bractwa mogli być mężczyźni i kobiety, ale jedynie mężczyźni brali udział w zebraniach i wybierali zarząd w głosowaniu pośrednim poprzez elektorów. Na czele zarządu stał starszy, którym do XVIII w. był zawsze kapłan. Starszy miał do pomocy radnych, pisarza, szafarza i wizytatorów. Kadencja zarządu trwała rok, a sam zarząd był kontrolowany przez członków bractwa, zwanych braćmi. Niezależnie od zarządu bractwo posiadało opiekuna i doradcę w osobie patrona oraz kapelana i ojca duchownego²⁸. Bractwo krakowskie należało do najbardziej znanych i prężnych. W 1588 r. zostało zatwierdzone przez papieża Sykstusa V i ponownie w 1591 r. przez papieża Grzegorza XIV. Król Zygmunt III Waza potwierdził je dla całej Polski i sprawy bractwa wyjął spod jurysdykcji miejskiej. Zostało ono obdarzone licznymi odpustami. Fundusz bractwa

²⁵ *Encyklopedia wiedzy*, s. 63.

²⁶ *Arcybractwo Miłosierdzia i Banku Pobożnego w Krakowie (ustawy)*, Kraków 1883; *Książka pamiątkowa Arcybractwa Miłosierdzia i Banku Pobożnego w Krakowie od 1583 do 1884*, Kraków 1884; B. K u m o r, *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*, „Prawo Kanoniczne” 10(1967), nr 1-2, s. 323; K. K u ź m a k, B. N a t o Ń s k i, *Bractwo Miłosierdzia*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. II, Lublin 1985, kol. 1021-1022.

²⁷ *Encyklopedia wiedzy*, s. 62.

²⁸ Tamże.

tworzyły obowiązkowe i dobrowolne składki członków, jałmużny i fundacje, które niekiedy były bardzo hojne²⁹. W myśl obu statutów celem bractwa miało być niesienie pomocy materialnej „[...] tym, którzy pod własnym dachem cierpią nędzę i ucisk, utraپieni są przez różne choroby, a wstydząc się żebrać, nie mają znikąd pomocy”³⁰. Na wzór bractwa krakowskiego zaprowadzono podobne bractwa w innych miastach; wszystkie one zostały zorganizowane na podstawie książki P. Skargi, *Bractwo Miłosierdzia w Krakowie u św. Barbary* (Kraków 1588) z zastosowaniem pewnych własnych przepisów i zwyczajów³¹. Po kryzysie i upadku w XVIII w. kolejny, całkiem nowy statut dla bractwa krakowskiego ułożono na początku XIX w. (w 1817 r.); obowiązywał on przez cały XIX w. Wówczas jednak zmieniło ono swój charakter z bractwa czysto religijnego na bractwo filantropijne o charakterze świeckim³².

Przepisy dla Bractwa Miłosierdzia odnowionego w XVIII w. podał sam biskup M. J. Poniatowski w specjalnie w tym celu wydanych dziełach dla poszczególnych diecezji tzw. Ustanowieniach bractwa...³³. W dziele tym ustalał bardzo dokładnie organizację i strukturę bractw oraz cel i zakres ich działalności. Bractwa miały być zakładane za wiedzą i zgodą Stolicy Apostolskiej, która ubogacała je licznymi odpustami. Określił także praktyki religijne, do których członkowie bractwa byli zobowiązani. Postulował też zakładanie szpitali, które miały być podporządkowane bractwom. Według intencji biskupa bractwa miały służyć jednocześnie dwom sprawom: zapobiegać nędzy i żebractwu oraz być pomocne w rozwijaniu i umacnianiu życia religijnego ich członków, mieszkańców szpitali i parafian³⁴.

Wyjątkową genezę i regulacje prawne, odmienne od pozostałych wspólnot brackich, miało bractwo Ducha Świętego. Założycielem jego był bł. Gwidon z Montpellier, który ok. 1175 r. ufundował w rodzinnym mieście szpital pod wezwaniem Ducha Świętego i powołał wspólnotę zakonną o tej samej nazwie. Licząc się z tym, że nie wszyscy wierni będą chcieli i mogli wstąpić do

²⁹ Tamże. Warto tu podać, że już w 1588 r. bractwo liczyło 256 braci i 239 sióstr, że członkowie jego praktykowali nabożeństwa pokutne (pierwsze publiczne biczowanie w 1587 r.), pielęgnowali muzykę i śpiew kościelny.

³⁰ K u m o r, *Kościelne stowarzyszenia*, s. 324.

³¹ S. 62.

³² Tamże.

³³ *Ustanowienie bractwa miłosierdzia po parafiach dyecezyi plockiej*, Warszawa 1777; *Ustanowienie bractwa miłosierdzia po parafiach archi-diecezyi gnieźnieńskiej*, Łowicz 1786.

³⁴ Tamże, s. 5-28.

wspólnoty zakonnej, dla chętnych pragnących świadczyć uczynki miłosierdzia utworzył bractwo Ducha Świętego. Do wspólnoty brackiej mogli należeć zarówno mężczyźni, jak i kobiety. Gdy 22 IV 1198 r. papież Innocenty III zatwierdził zakon, równocześnie aprobował także bractwo. Ponownie zatwierdził je ten sam papież, gdy ufundował szpital Ducha Świętego w Rzymie nad Tybrem i bullą *Inter opera pietatis* z 19 VI 1204 r. przekazał go Gwidonowi i braciom. Na uwagę zasługuje fakt, że dokument ten, oprócz papieża, podpisało 14 kardynałów. Od tego czasu szpital rzymski był głównym domem bractwa³⁵. Aby nie dochodziło do sporów między kwestarzami bractwa, tenże papież wyznaczył odpowiednie tereny do zbierania ofiar oraz obdarzył bractwo licznymi przywilejami. Zreformowane statuty bractwa zatwierdził papież Eugeniusz IV w 1446 r. Wiadomo także, że papież Sykstus IV, odnawiając bractwo bullą *Illius qui pro Dominici* z 21 III 1478 r., zezwolił, by pragnący należeć do bractwa Ducha Świętego nie musieli dokonywać osobistego wpisu, ale mogli to uczynić za pośrednictwem innych osób. Obaj wymienieni papieże wpisali się także do księgi brackiej, zwanej *Liber Fraternalitatis*. Nadrzędną władzę w bractwie pełnił każdorazowy generał zakonnej wspólnoty duchaków. Odpowiednie zarządzenia przekazywał prowincjałom, którzy sprawowali pieczę nad bractwami we własnych prowincjach. Prowincjałowie uczestniczyli w zebraniach brackich, przyjmowali nowych członków oraz przewodniczyli w nabożeństwach. W miejscowościach, gdzie zakon prowadził parafię, prowincjał mógł zlecić opiekę nad bractwem miejscowemu proboszczowi. Podobnie jak w przypadku innych konfraterni również bractwo Ducha Świętego miało przywilej agregacji, nadał go papież Paweł V w 1609 r. wraz z podniesieniem konfraterni do rangi arcybractwa³⁶. Jak się wydaje, praktykę agregacji stosowano także wcześniej, istnieje duże prawdopodobieństwo, że do konfraterni rzymskiej agregowano bractwo Ducha Świętego w Krakowie już w XIII w.³⁷

Zbliżone podstawy prawne, chociaż inną genezę i odmienne cele, miało bractwo (później arcybractwo) Nauki Chrześcijańskiej (*Doctrinae Christianae*), które miało zajmować się nauczaniem zasad wiary i moralności

³⁵ K. K. A n t o s i e w i c z, *Bractwo Ducha Świętego, jego geneza i rozwój*, w: *Christianitas et cultura Europae. Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*, cz. 1, red. H. Gapski, Lublin 1998, s. 43-44, 50.

³⁶ Tamże, s. 43-45; K. K u ź m a k, *Bractwa i stowarzyszenia [Duch Święty]*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. IV, Lublin 1985, kol. 291.

³⁷ A n t o s i e w i c z, dz. cyt., s. 46.

chrześcijańskiej oraz prowadzić domowe nauczanie katechizmu. Początki jego są związane ze Stowarzyszeniem Nauki Chrześcijańskiej powołanym przez Marco Sadis de Cusani w Mediolanie w 1560 r. W 1586 r. z owego stowarzyszenia wyłoniły się: Kongregacja Kapłanów Świeckich Nauki Chrześcijańskiej i bractwo Nauki Chrześcijańskiej, które grupowało ludzi świeckich. Po śmierci fundatora stowarzyszenia w 1595 r. bractwo dla osób świeckich usamodzielniało się i uzyskało własne statuty. W kilkanaście lat później papież Paweł V bullą *Ex credito nobis* z 6 X 1607 r. podniósł je do godności arcybractwa i przeniósł jego siedzibę do bazyliki św. Piotra na Watykanie³⁸. Wtedy uzyskało również protektora, którym miał być każdorazowy wikariusz generalny miasta Rzym. Wówczas też kanoniczna erekcja bractwa została zastrzeżona wyłącznie dla biskupów ordynariuszy. Gdy w jakiejś diecezji przynajmniej jedno bractwo było agregowane do arcybractwa rzymskiego, wówczas także wszystkie pozostałe bractwa istniejące w diecezji uczestniczyły w odpustach arcybractwa rzymskiego. Jak bardzo zależało Stolicy Apostolskiej na zakładaniu tych bractw, świadczą fakty, że Kongregacja Odpustów dokumentem z 3 II 1610 r. nakazała erygować je w każdej parafii, a papież Innocenty XI w 1686 r. zalecił je ponownie wszystkim ordynariuszom³⁹. Gdy pod koniec XVI w. (1597) zostało ono wprowadzone do Polski, znalazło wówczas duże poparcie ze strony synodów diecezjalnych (krakowskiego z 1621 r., wrocławskiego z 1642 r., żmudzkich z 1643, 1725) i prowincjonalnego prymasa Jana Wężyka (1628)⁴⁰.

Dokładniejszy wgląd w podstawy prawne i strukturę bractw nauki chrześcijańskiej w Polsce dają nam zachowane i wydane statuty bractwa istniejącego przy kolegiacie w Nowym Sączu. Jak wcześniej powiedziano, bractwo to zostało połączone z pozostającą w stanie upadku konfraternią literacką NMP, a aktu tego dokonał ówczesny biskup krakowski kardynał Jerzy Radziwiłł⁴¹. Z akt wizytacji wiadomo, że statuty dla nowo powołanego bractwa ułożył archidiakon nowosądecki i zarazem aktualny wizytator ks. Jan Januszewski. Na podstawie tych statutów 25 III 1608 r. bractwo zostało na nowo utworzone. Najpierw odczytano statuty w kościele kolegiackim, a następnie przyjęło je bractwo. Zatwierdzenia tak powołanego bractwa dokonał

³⁸ B. K u m o r, *Arcybractwo Nauki Chrześcijańskiej*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. I, Lublin 1985, kol. 895-896.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Zob. przypisy 12 i 13.

aktualny ordynariusz diecezji krakowskiej bp Piotr Tylicki⁴². Dalsze przepisy dotyczące samego już funkcjonowania bractwa zawarł wizytator ks. Januszewski w dekrecie reformacyjnym⁴³. W tym miejscu można zauważyć, że pomimo tak dobrze przygotowanych podstaw prawnych bractwo funkcjonowało z całą żywotnością tylko przez XVII w. Na początku XVIII w. rozpoczął się jego powolny upadek, zakończony całkowitym jego zanikiem przed rokiem 1763⁴⁴.

Bardzo charakterystycznie kształtowały się podstawy prawne i dzieje bractwa literackiego w Koprzywnicy. Fundatorami tej konfraterni byli wybitniejsi i zamożniejsi mieszczanie z wójtem i plebanem na czele. Aktu jego zatwierdzenia dokonał, nadając mu równocześnie obszerny statut według ogólnie przyjętego formularza, biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki w Złotej pod Sandomierzem 8 VI 1430 r.⁴⁵ Bractwo to, podobnie jak wiele innych z terenu diecezji krakowskiej zatwierdzonych w XV i XVI w.⁴⁶, otrzymało nazwę *confraternitas pauperum*, co jednak nie oddawało jego składu społecznego. W tekście dokumentu nie ma wcale mowy o ubogich ani żebrakach, mszę św. *Salve Sancta Parens* mieli natomiast co niedziela śpiewać w kościele parafialnym *fratres litterati*, czyli osoby znające łacinę⁴⁷. Na uwagę zasługuje fakt, że w późniejszych dokumentach bractwo nie było nigdy nazywane bractwem ubogich, a w 1472 r. nosiło już nazwę *Fraternitas fratrum sub titulo literatorum in oppido Koprzywnica* i nazwa ta utrzymała się

⁴² AKrK, nr 25, s. 223-247: *Fraternitas B. M. V. Literatorum Doctrinae Christianae in Nova Sandecz*, auctoritate Illustr. et Rev. D. Petri Tylicki, Dei gratia episcopi Cracoviensis, ducis Severiensis, per Rev. Joannem Januszowski archidiaconum Sandecensem conscripta, inducta et ipso die Annuntiationis B. M. V., quae erat dies 25 III 1608, et publice in templo divae Margaritae lecta, et per Fraternitatem approbata, suspecta et auspiciata; zob. także: K u m o r, *Statuty Bractwa Literackiego*, s. 356-357; por. ks. S. S a l a t e r s k i, *Kolegiata i kapituła św. Małgorzaty P.M. w Nowym Sączu (1448-1791)*, Nowy Sącz 1997, s. 154-157.

⁴³ K u m o r, *Statuty Bractwa Literackiego*, s. 356; por. S a l a t e r s k i, dz. cyt.

⁴⁴ Nie występuje ono bowiem w aktach wizytacji biskupa Kajetana Sołtyka przeprowadzonej 15 VIII 1763 r. (choć inne konfraternie są tam podane), ani też w tzw. Spisie wszystkich dokumentów kolegiaty św. Małgorzaty sporządzonym na żądanie gubernium lwowskiego w 1781 r. (K u m o r, *Statuty Bractwa Literackiego*, s. 358).

⁴⁵ R u c i ń s k i, *Bractwo literackie*, s. 266.

⁴⁶ J. F l a g a, *Bractwa religijne w archidiaconacie lubelskim do końca XVIII wieku. Chronologia i terytorialne rozmieszczenie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 42(1981), s. 295-344.

⁴⁷ R u c i ń s k i, *Bractwo literackie*, s. 266.

w przyszłości⁴⁸. Na początku XVII w. (1602 r.) papież Klemens VIII nadał bractwu nowy przywilej, który można uznać za nowy statut. Nowością w nim było przesunięcie akcentów pobożności z form zbiorowych na indywidualne. Konfraternia otrzymała wówczas nowe wezwanie: „Błogosławionej Panny Maryjej”. Papież w swoim przywileju napisał: w „farnym kościele koprzywnickim pod tytułem Wszystkich Świętych diecezji krakowskiej jedno pobożne obojej płci Chrystusowych wiernych bractwo pod wezwaniem Błogosławionej Panny Maryjej, pospolicie literackie rzezzone, jednak nie z ludzi jednej szczególnej nauki, ustawą duchowieństwa postanowione jest”⁴⁹. Po ufundowaniu altarii przy ołtarzu NM Panny, która miała odpowiednie uposażenie w roli, bractwo literackie ponownie erygowano 24 III 1628 r. w sądzie biskupim w Kielcach, nadając mu równocześnie prawo patronatu do tego ołtarza⁵⁰. Jedynym ograniczeniem, które uniemożliwiało wpis do bractwa, był zbyt młody wiek, albowiem warunkiem wstąpienia do bractwa było – jak już wspominałem – przystąpienie do sakramentów świętych⁵¹. Nowych członków przyjmowano uroczyście w święto Wniebowzięcia NM Panny, wówczas to składali oni wspomniane już na wstępie ślubowanie⁵².

Wielce interesująca jest również geneza rozpowszechnionego bardzo w 2. połowie XVII i w XVIII w. bractwa dobrej śmierci. Początki jego związane są z piątkowymi wieczornymi nabożeństwami połączonymi z dialogami i rozmyślaniami męki Pańskiej i boleści NMP, jakie w latach czterdziestych XVII w. odprawiali jezuita w rzymskim kościele Il Gesu. W formalną instytucję bractwa zamienił je w 1648 r. generał zakonu Wincenty Carrafa. W 1655 r. papież Aleksander VII mocą odpowiedniego brewe nadał mu liczne odpusty. Faktyczny rozwój bractwa nastąpił po roku 1730, kiedy to papież Benedykt XIII listem *Redemptoris nostri* z 23 IX 1729 r. podniósł je do rangi arcybractwa i upoważnił generała zakonu oraz jego wikariusza do zakładania i agregowania podobnych bractw w kościołach jezuickich do arcybractwa rzymskiego oraz wizytowania go i układania statutów⁵³.

Tak przedstawiały się przepisy prawne, na mocy których zostały powołane, a następnie funkcjonowały zaprezentowane typy bractw. Nie są to wszystkie

⁴⁸ Tamże. W 1496 r. powstało w miasteczku ponadto bractwo ubogich (tamże).

⁴⁹ Tamże, s. 266-267, tamże przypis 14.

⁵⁰ Tamże, s. 266-267.

⁵¹ Tamże, s. 267.

⁵² Tamże, s. 268; por. przypis 8.

⁵³ Z a ł ę s k i, *Jezuici w Polsce*, t. III, s. 922-923; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 62.

możliwości, jakie mogły zaistnieć w rzeczywistości. Przywołane typy bractw należy traktować jako przykłady. Istniało jeszcze wiele innych rodzajów instytucji mających cechy bractw, jak chociażby kongregacje i sodalicje studenckie występujące przy kolegiach jezuickich i pijarskich, a także konfraternie pojedyncze, które funkcjonowały przy kościołach parafialnych i zakonnych. Wszystkie typy kongregacji i poszczególne konfraternie były powoływane i organizowane na podstawie odpowiednich przepisów prawnych, a następnie uzyskiwały różne przywileje od Stolicy Apostolskiej i najwyższych przełożonych zakonnych. Trudno wszystkie te bractwa tutaj prezentować i omawiać, gdyż liczba ich była bardzo duża, zwłaszcza w XVII i XVIII w., kiedy przeżywały one okres swojego rozkwitu. Działo się tak pomimo wspomnianych już na wstępie pewnych ograniczeń w ich zakładaniu, wprowadzonych przez papieża Klemensa VIII na mocy bulli *Qaecumquae* z 1604 r.⁵⁴ Jeśli można mówić o zdecydowanym kryzysie instytucji bractw, to dopiero w epoce Oświecenia, ale jest to już odrębne zagadnienie, które nie mieści się w obecnych rozważaniach.

Wydaje się, że przedstawione przepisy dla wymienionych wyżej bractw dają w miarę pełną orientację w zakresie warunków prawnych wymaganych do organizowania i zakładania poszczególnych typów i pojedynczych bractw.

Oficjalna aprobata bractw dokonywana przez władze kościelne, tzn. przez Stolicę Apostolską, czyli przez poszczególnych papieży lub przez odpowiednich biskupów ordynariuszy, ewentualnie przez najwyższych przełożonych zakonnych, miała daleko idące konsekwencje. Wszystkie bractwa stawały się w ten sposób instytucjami kościelnymi, jako takie podlegały przepisom prawa kanonicznego. Dlatego biskupi mieli pełne prawo do ich wizytowania, interesowania się ich funkcjonowaniem, w tym także zbadania ich strony materialnej, czyli poznania posiadanego przez nie majątku i sposobów jego dysponowania. Śladem tego są odpowiednie adnotacje spotykane w księgach poszczególnych bractw, czynione przez wizytatorów w czasie przeprowadzania przez nich wizytacji parafii i przeglądania akt parafialnych⁵⁵.

⁵⁴ Por. przypis 4.

⁵⁵ Na temat informacji zawartych w aktach wizytacji odnośnie do instytucji bractw religijnych zob. J. F l a g a, *Typy źródeł przydatne do badania bractw religijnych w XVII i XVIII w.* (por. przypis 10).

THE LEGAL FOUNDATIONS REQUIRED AT THE ORGANISATION
AND INTRODUCTION OF THE INSTITUTIONS OF RELIGIOUS FRATERNITIES

S u m m a r y

The author seeks to show the legal foundations which were in power when the institution of religious fraternities were being established. He focuses, apart from literature, on papal documents and church visitation reports as one of the basic sources to study the problem of fraternities. He also takes advantage of some entries concerning archifraternities and fraternities from the *Catholic Encyclopedia*. He shows general legal rules binding in all fraternities and traces the genesis of some of them. At the same time, he refers to legal norms which were applied in their establishment and in the course of their work. Among the selected fraternities one finds e.g. the commonly known fraternities of mercy, of Christian teaching, and of good death. In order for a fraternity to become a church institution with full jurisdiction, it should have had an act of erection, foundation record, and an approval from the appropriate ordinary bishop (in the case of religious fraternities it was the superior of the order). If the two acts were lacking, then it was necessary to have the erection document. Once fraternities were approved by church authorities, bishops had full right to visitate them, the evidence of which are appropriate records in visitation acts.

Translated by Jan Kłos

Słowa kluczowe: bractwo, konfraternia, normy prawne, akt erekcyjny, aprobata, akta wizytacji.

Key words: fraternities, confraternity, legal norms, erection act, approval, visitation acts.